

Με τους εργάτες ή με τους φτωχούς; Μέρος Ι

[antisystemic](#)

«Υπάρχουν σε όλες τις μεγάλες πόλεις λάκκοι των λεόντων, σπήλαια ασφαλισμένα με χοντρά κάγκελα, όπου τοποθετούνται τα άγρια θηρία, τα δύσοσμα ζώα, τα βλαβερά κτήνη, όλες οι ανυπότακτες διαστροφές που ο πολιτισμός δεν μπόρεσε να τιθασεύσει, εκείνοι που αγαπούν το αίμα, εκείνοι που η πυρκαγιά τους διασκεδάζει όπως τα πυροτεχνήματα, εκείνοι που απολαμβάνουν την κλοπή, εκείνοι για τους οποίους η προσβολή στην αιδώς θεωρείται έρωτας, όλα τα τέρατα στην καρδιά, όλοι οι παραμορφωμένοι στην ψυχή – ρυπαρός πληθυσμός, άγνωστος στο φως της μέρας, που μυρμηγκιάζει απαίσια στα βάθη των καταχθόνιων σκοταδιών. Κάποια μέρα, συμβαίνει να ξεχάσει ο αφηρημένος θηριοφύλακας τα κλειδιά του στην πόρτα του θηριοτροφείου, και τα αγρίμια ξεχώνονται στην τρομοκρατημένη πόλη με άγρια ουρλιαχτά. Από τα ανοιχτά κλουβιά, ορμάνε οι ύαινες του '93 και οι γορίλες της Κομμούνας».
Τεοφίλ Γκοτιέ

Η εφαρμογή του Μνημόνιου III από τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α ενδέχεται να βάλει ξανά στην πολιτική ημερήσια διάταξη το ζήτημα της κατάργησης των ποσοτώσεων στις ομαδικές απολύσεις, την υιοθέτηση νομοθετικών ρυθμίσεων, που θα καταστήσουν πρακτικά αδύνατη την προκήρυξη μιας απεργίας με τρόπο που να κατοχυρώνεται από τον νόμο, και μια σειρά από άλλες γενικές διατάξεις που θα στρέφονται ευθέως ενάντια στις μάζες των εργαζόμενων και θα συμβάλλουν στην περαιτέρω τροποποίηση του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων υπέρ των πολιτικών και οικονομικών ελίτ. Η Τρόικα δεν χρειάζεται καν να απαιτήσει την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων αυτών με το όνομα τους. Είναι αρκετό για τους επικυρίαρχους του διεθνοποιημένου κεφαλαίου να επιμείνουν στην αναγκαιότητα της εξαπόλυσης φορολογικών επιδρομών και της βίαιης δημοσιονομικής προσαρμογής και να περιμένουν υπομονετικά την στιγμή που οι καιροσκόποι της συγκυβέρνησης ΣΥ.ΡΙΖ.Α/ΑΝ.ΕΛ θα κατανοήσουν ότι σε μια οικονομία, που βασίζεται στις ανοικτές και πλήρως απορρυθμισμένες αγορές, η ανάπτυξη καθορίζεται από τον βαθμό ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και ο βαθμός ανταγωνιστικότητας καθορίζεται από την μείωση του κόστους της παραγωγής, δηλαδή την δραστική υποτίμηση της εργασίας. Από αυτή την άποψη, εργασιακά δικαιώματα, συνδικαλιστικές κατακτήσεις καθώς και η θεσμοποιημένη εκπροσώπηση των εργαζόμενων στα όργανα λήψης αποφάσεων, η ραχοκοκαλιά, δηλαδή, της κοινωνικής δύναμης, στην οποία μπορούσε να υπολογίζει ο θεσμός του κατεστημένου συνδικαλισμού, δεν συνιστούν, παρά τα υπολείμματα μιας ιστορικής συγκυρίας, που έχει παρέλθει οριστικά και είναι μόνο θέμα χρόνου να σαρωθούν από το νεοφιλελεύθερο κυκλώνα.

Θα μπορούσε αυτή να είναι μια εξέλιξη ικανή να μας χαροποιήσει σαν αναρχικούς; Στο κάτω κάτω, η αναδίπλωση που επιβάλλεται στον γραφειοκρατικό συνδικαλισμό και η εξουδετέρωση της αποτελεσματικότητας των διαμεσολαβητικών μηχανισμών, που έχει στη διάθεση του, μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την εντατικοποίηση της Κοινωνικής Πάλης και την όξυνση της συγκρουσιακής δυναμικής ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την απελευθέρωση των δυνάμεων της εργασίας από το ρεφορμιστικό ζουρλομανδύα που τους έχει επιβληθεί και θα άφηνε το πεδίο ανοικτό, ώστε οι ομάδες των κοινωνικών αγωνιστών να μπορέσουν να οργανώσουν και να συσπειρώσουν τις δυνάμεις των εργαζόμενων προς μία αντισυστημική κατεύθυνση. Παρόλα αυτά, η αύξηση του μισθού και η κατοχύρωση μιας σειράς από δικαιώματα στον χώρο της εργασίας αποτελούν την αναγκαία συνθήκη, προκειμένου να επιβιώσουν τα εξαρτημένα κοινωνικά στρώματα μέσα στις συνθήκες κοινωνικού κανιβαλισμού που θεσμοποιεί το σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Είναι γεγονός ότι οι πρώτες εκλάμψεις του σοσιαλισμού και η εμφάνιση ενός οργανωμένου εργατικού κινήματος, κατά την περίοδο μετά την ίδρυση της Πρώτης Διεθνούς, προήλθαν, σε μεγάλο βαθμό από τη γενικευμένη εξαθλίωση των εργαζόμενων τάξεων και τη συνακόλουθη αναγκαιότητα για ανάληψη συλλογικής δράσης εκ μέρους τους, προκειμένου να αντιμετωπιστούν συνολικά οι συνθήκες που διαιώνιζαν την καταπίεση και την εκμετάλλευση τους. Μάλιστα, η παντελής απουσία θεσμικών μηχανισμών που να καθιερώνουν έναν βαθμό κοινωνικής κινητικότητας για μεμονωμένες κοινωνικές μονάδες, σήμαινε ότι οι ατομικές στρατηγικές σωτηρίας δεν μπορούσαν να ευδοκιμήσουν και καθιστούσε επιτακτική την αναγκαιότητα για ταξική οργάνωση και δράση, ένα ζήτημα ζωής ή θανάτου για τις μάζες των εργαζόμενων.

Κατά την άποψή μας, είναι μάλλον αβέβαιο αν το συλλογικό αίτημα για πολιτική και οικονομική χειραφέτηση των μαζών θα είχε κάνει την δυναμική εμφάνιση του, αν πρώτα δεν είχε παρουσιαστεί η ανάγκη για την απελευθέρωση των μη-προνομιούχων από τον ζυγό των καπιταλιστών και αν το ζήτημα της ανατροπής του

θεσμικού πλαισίου του συστήματος της οικονομίας της αγοράς δεν είχε τεθεί με όρους ενός ζητήματος ζώης ή θανάτου για τα προλεταριακά στρώματα. Εξού και η χλιαστική πίστη στο όραμα της κοινωνικής επανάστασης, από την οποία εμφορούνταν οι αγωνιστές του αντισυστημικού εργατικού κινήματος και η ετοιμότητα που επέδειχναν, να υποστούν οποιαδήποτε θυσία στο βωμό της απελευθέρωσης της τάξης τους. Προς επίρρωση του παραπάνω ισχυρισμού, ας παραθέσουμε τα λόγια του θρυλικού αναρχικού αγωνιστή Μπουοναβεντούρα Ντούρουτι, ο οποίος, όταν ρωτήθηκε από ανταποκριτές του ξένου τύπου αν τον φόβιζε η βαναυσότητα με την οποία διεξαγόταν ο εμφύλιος πόλεμος στην Ισπανία, απάντησε:

«Εμείς είμαστε που χτίσαμε αυτά τα παλάτια και τις πόλεις, εδώ στην Ισπανία και στην Αμερική και παντού. Εμείς, οι εργάτες. Μπορούμε να χτίσουμε άλλα για να πάρουν τη θέση τους. Και καλύτερα από τα προηγούμενα! Δεν τα φοβόμαστε τα ερείπια, ούτε στο ελάχιστο. Εμείς πρόκειται να κληρονομήσουμε τη γη. Δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία για αυτό. Η μπουρζουαζία μπορεί να ανατινάξει και να καταστρέψει τον ίδιο της τον κόσμο προτού αποσυρθεί από το προσκήνιο της ιστορίας. Εμείς κουβαλάμε έναν καινούριο κόσμο εδώ, μέσα στις καρδιές μας. [...] Αυτός ο κόσμος μεγαλώνει ακόμη και τώρα, με κάθε λεπτό που περνάει».^[1]

Το πρόβλημα, ωστόσο, που υπαισέρχεται εδώ και το οποίο καλείται να επιλύσει η σύγχρονη αναρχική σκέψη, είναι ότι η παρακμή του επίσημου συνδικαλισμού συντελέστηκε παράλληλα με την υποχώρηση του ίδιου του εργατικού κινήματος ως υπολογίσιμης δύναμης στο πεδίο της Κοινωνικής Πάλης. Αν το καθεστώς συνδιαχείρισης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς (κεφάλαιο, κράτος, συνδικάτα), που είχε επιβληθεί κατά τη σοσιαλδημοκρατική φάση της νεωτερικότητας, όφειλε την ύπαρξη του στην γεωμετρική αύξηση της ισχύος των ενώσεων των εργαζόμενων, χάρη στις συνθήκες πλήρους απασχόλησης που είχαν επικρατήσει λίγο πριν την μετάβαση στο νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο,^[2] η διεξαγωγή διαπραγματεύσεων υπό τη «στοργική» αιγίδα του Κράτους για την υπογραφή συλλογικών συμβάσεων εργασίας και η συμμετοχή των εκπροσώπων των εργαζόμενων στα ΔΣ των εταιρειών, αποτέλεσαν το εφελτήριο για την αποπολιτικοποίηση των συνδικάτων και την ουσιαστική αποδυνάμωση τους από την σκοπιά της ταξικής ισχύος. Η πρακτική των συλλογικών διαπραγματεύσεων, από τη μία, παρείχε έμμεση θεσμική αναγνώριση στη σημασία που το σύστημα απέδιδε στον σεβασμό των συμφερόντων των εργαζόμενων. Από την άλλη, είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας συνδικαλιστικής ελίτ, ενταγμένης πολιτισμικά και υλικά στο σύστημα, η οποία είχε κάθε συμφέρον να μετατρέψει τα όργανα ταξικής απελευθέρωσης των υποτελών κοινωνικών στρωμάτων σε εργαλεία ενσωμάτωσης ολόκληρου του εργατικού κινήματος. Έτσι, κόντρα στη λογική της αδυσώπητης κοινωνικής σύγκρουσης και των αντιτιθέμενων συμφερόντων ανάμεσα στις ελίτ και τις εξαρτημένες κοινωνικές ομάδες, επικράτησε η αντίληψη για μια συμβιωτική σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία.

Οι εργαζόμενοι συνήθισαν να εκλαμβάνουν τον καπιταλιστικό όμιλο που εκμεταλλευόταν την εργασία τους σαν τη «δική» τους επιχείρηση, προσδοκώντας να βάλουν χέρι σε ένα ισχνό, αλλά, παρόλα αυτά, εγγυημένο, μερίδιο από τα εταιρικά κέρδη. Ενσαρκώνοντας μια ζώσα κοινωνική δύναμη, που είχε την ικανότητα, είτε να εμποδίσει αποτελεσματικά τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος με τις απεργιακές κινητοποιήσεις της, ή να συμβάλλει τα μέγιστα στην ομαλή διαίωσιση των βασικών δομών του, μέσω της ενεργούς αποδοχής της μορφής του καταναλωτή-εργαζόμενου, το οργανωμένο κίνημα των δυνάμεων της εργασίας ουδέποτε επιζήτησε την χειραφέτηση του, αλλά προτίμησε να επαναπαυτεί στην αναγνώριση που έσπευσαν να του χαρίσουν απλόχερα οι επικυρίαρχοι του Κράτους και του κεφαλαίου. Η εργασία μετατράπηκε σε μόνιμη μεταβλητή της γενικότερης αναπτυξιακής εξίσωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, με τα δικά της επενδυμένα προνόμια και συμφέροντα, χωρίς διόλου να ενδιαφέρεται προκειμένου να αμφισβητήσει τη λειτουργία που της είχε ανατεθεί μέσα στο θεσμικό πλαίσιο με το οποίο η εξίσωση έκανε πράξη την αναπαραγωγή της στο κοινωνικό πεδίο. Διότι, κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε την ανατροπή ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος που υποβαθμίζει τις δυνάμεις της εργασίας και τους παραχωρεί υποδεέστερη θέση στην κοινωνική ιεραρχία.

Από αυτή την άποψη, μπορεί κανείς βάσιμα να ισχυριστεί ότι ο ρεφορμισμός ανταποκρίνεται σε δύο σταθερά ψυχικά γνωρίσματα του ανθρώπου, των οποίων αποτελεί εμπράγματη έκφραση. Το πρώτο από αυτά είναι η φυσική αποστροφή που αισθάνονται τα περισσότερα ανθρώπινα όντα για οποιοδήποτε είδος οδύνης, ταλαιπωρίας ή κακομεταχείρισης. Προτού λάβει την θεσμική κατοχύρωση του από το Κράτος, το εργατικό κίνημα είχε πίσω του δεκαετίες απάνθρωπων αστυνομικών διώξεων και κρατικών δολοφονιών. Τα απανταχού σοσιαλιστικά κόμματα, με τις πασιφιστικές μεθόδους τους και την ευυπόληπτη κοινοβουλευτική τους δράση, πρόσφεραν στους εργαζόμενους μια ελκυστική διέξοδο από τον φαύλο κύκλο της ηρωικής εξέγερσης και της επακόλουθης αιματηρής καταστολής, δίχως, ωστόσο, να προτίθενται να αμφισβητήσουν έμπρακτα την υποτελή θέση τους στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας.^[3] Από την άλλη, ο ρεφορμισμός επενεργεί θετικά στο

ηδονιστικό στοιχείο, που συνιστά μια εκ των φυσικών ορμών που διαμορφώνουν τα κίνητρα της συμπεριφοράς των ανθρώπων. Πρόκειται για τη λογική του οικονομικού ανταλλάγματος, μιας παγιωμένης συναλλακτικής νοοτροπίας ανάμεσα στις τάξεις που εδώ και χρόνια ο αναρχικός χώρος μάταια κατακεραυνώνει και αποκρητύσσει δημόσια με το συνθηματολογικής υφής απόφθεγμα της «εξαγοράς των συνειδήσεων».

Φυσικά, δεν ωφελεί σε τίποτα να αναθεματίζουμε το προλεταριάτο επειδή διακατέχεται από μια πέρα ως πέρα φυσιολογική και ορθολογική επιθυμία να βελτιώσει τους υλικούς όρους της ζωής του, καταβάλλοντας, παράλληλα, τη μικρότερη δυνατή προσπάθεια για να το πετύχει. Ούτε μπορούμε να καταφερόμαστε ενάντια στους εργαζόμενους, επειδή έσπευσαν να κάνουν χρήση των θεσμικών μηχανισμών που τέθηκαν στη διάθεση τους από τις ελίτ, προκειμένου να ξεφύγουν από τις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας κι έτσι να κάνουν πράξη το ιδανικό μιας ψευδεπίγραφης κοινωνικής κινητικότητας. Ακόμη και οι αναρχοσυνδικαλιστές και οι επαναστάτες συνδικαλιστές των αρχών του προηγούμενου αιώνα, αποδέχονταν την αντίληψη ότι οι εργατικές ενώσεις και τα συνδικάτα αποτελούσαν όργανα ταξικής πάλης, που, σε πρώτη φάση, απέβλεπαν με τη δράση τους στο πεδίο του βιομηχανικού ανταγωνισμού, στην καλύτερη των συνθηκών διαβίωσης των προλετάρων, με την έννοια της αύξησης των μισθών και της δραστικής μείωσης των ωρών της εργασίας. Από την άλλη, τα αιτήματα για την αναγνώριση της οικιακής εργασίας και την καθιέρωση ενός «κοινωνικού μισθού», που βρέθηκαν στην προμετωπίδα κάποιων από τις απεργίες που οργανώθηκαν από την ιταλική Αυτονομία στα μέσα της δεκαετίας του 1970^[4], ισοδυναμούν ουσιαστικά με μια απόπειρα ριζοσπαστικοποίησης της ρεφορμιστικής λογικής που διαπερνά την πολιτική των αιτημάτων, μεταβάλλοντας τα ποιοτικά, σε αιτήματα-που-είναι-αδύνατο-να-πραγματοποιηθούν, εφόσον η ικανοποίηση τους συνεπάγεται την έμπρακτη αμφισβήτηση και παρακώλυση των βασικών διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής του συστήματος της οικονομίας της αγοράς.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι ακόμη και οι οργανώσεις που ανήκαν στο επαναστατικό φάσμα της εναλλακτικής παράδοσης της Αυτονομίας, δεν ήταν απολύτως διαχωρισμένες από τις ρεφορμιστικές επιρροές, εννοώντας με αυτό τη μέριμνα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των μαζών και την ενσωμάτωση αυτής της μέριμνας σε μια στρατηγική και ένα πρόγραμμα καθολικής ανατροπής του συστήματος. Ωστόσο, γνωρίζουμε από τον Γκαίτε ότι οι δοσοληψίες με τον διάβολο επισύρουν ένα δυσβάσταχτο τίμημα. Παζαρεύοντας την άνοδο του βιοτικού επιπέδου της τάξης τους, οι εργάτες σιγά σιγά απώλεσαν την αυτονομία της ταξικής συνείδησης τους, η οποία δεν συνίσταται σε τίποτε άλλο εκτός από την πεποίθηση ότι η ίδια η κοινωνική τάξη των προλετάρων διαθέτει τις δυνάμεις, τις συλλογικές δεξιότητες, αλλά πρωτίστως, τη συσσωρευμένη εμπειρία και το όραμα για να αναμορφώσει την κοινωνία σύμφωνα με τις δικές της επιθυμίες, αντιλήψεις και συμφέροντα. Με άλλα λόγια, η αντισυστημική ταξική συνείδηση αναπτύσσεται και εμπεδώνεται όταν μια κοινωνική τάξη, αντιλαμβάνεται εαυτόν και αυτοπροσδιορίζεται σαν ο κατεξοχήν συλλογικός φορέας για μια διαδικασία ριζοσπαστικής αλλαγής της κοινωνίας. Εφόσον αυτή η προοπτική του κοινωνικού μετασχηματισμού εκλείψει από τις συνειδήσεις των εργαζόμενων, τότε εκείνοι χάνουν την αυτοτέλεια τους ως τάξη και μετατρέπονται σε εξαρτημένα υποχείρια των πολιτικών και οικονομικών ελίτ, τις οποίες έχουν απόλυτη ανάγκη για να μπορέσουν να συντηρηθούν και να επιβιώσουν.^[5]

Όσο για την εργατική αριστοκρατία του επίσημου συνδικαλισμού, που κάποτε μιλούσε στο όνομα μιας υπαρκτής και υπολογίσιμης δύναμης, της συλλογικής δύναμης των εργαζόμενων, αίφνης βρέθηκε επικεφαλής ενός απονεκρωμένου κινήματος, του οποίου μόνο το εξωτερικό κέλυφος είχε διατηρηθεί, κατά τον ίδιο τρόπο που διατηρούνται ανέπαφοι οι απολιθωμένοι σκελετοί των οστρακοειδών, τη στιγμή που η σάρκα στο εσωτερικό έχει προ πολλού σαπίσει και αποσυντεθεί. Πλέον δεν εκπροσωπούσαν τίποτε και κανέναν, εκτός από τον εαυτό τους. Επομένως, δεν ήταν καθόλου δύσκολο για τα αφεντικά να παραμερίσουν αυτά τα απομεινάρια της ιστορίας και να τα πετάξουν με τις κλωτσιές από το τραπέζι των διαπραγματεύσεων (π.χ. κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων). Οι πόρτες της εξουσίας έκλεισαν ερμητικά για τους καριερίστες συνδικαλιστές, οι οποίοι δεν έχουν πια έναν διακριτό ρόλο να επιτελέσουν στις διαδικασίες αναπαραγωγής του νεοφιλελεύθερου κοινωνικού παραδείγματος.

Μολαταύτα, η μετάλλαξη του κινήματος της οργανωμένης εργασίας δεν συντελέστηκε μόνο στο επίπεδο των υποκειμενικών συνθηκών, δηλαδή στο επίπεδο της παρακμής της εργατικής ταυτότητας ως πολιτισμικού σημείου αναφοράς και ως ενεργού πολιτικού υποκειμένου. Στο επίκεντρο της σταδιακής εξαφάνισης του κοινωνικού φαντασιακού του εργάτη πρέπει να τεθούν οι σημαντικές δομικές αλλαγές που αφορούν την οικονομία στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (Α.Κ.Χ), όπως είναι η αποβιομηχάνιση του καπιταλιστικού κέντρου, που είχε σαν αποτέλεσμα τη ριζική μεταβολή της ταξικής σύνθεσης του προλεταριάτου στις

καπιταλιστικές μητροπόλεις και τη θέσπιση περισσότερο ευέλικτων παραλλαγών της μισθωτής σχέσης. Η διαδικασία αυτή είχε σαν συνέπεια την περαιτέρω εξατομίκευση και τον ανελέητο τεμαχισμό των δυνάμεων της εργασίας, μέσω του διαχωρισμού των εργαζόμενων σε διαφορετικές κατηγορίες και υπο-κατηγορίες, που ανταποκρίνονται στο διαφορετικό επίπεδο εξειδίκευσης, σε κριτήρια εισοδηματικής διαστρωμάτωσης, αλλά και στον τύπο του καθεστώτος της απασχόλησης (και των συνακόλουθων δικαιωμάτων), είτε πρόκειται για μόνιμη εργασία, ή για ένα καθεστώς άτακτης απασχόλησης, ημιαπασχόλησης, κλπ. Ο βαθμός κατά τον οποίο αυτός ο κατακερματισμός επέφερε την αλλοίωση της ίδιας της ταξικής φυσιογνωμίας της εργατικής τάξης και λειτούργησε σαν καταλύτης για ανακατατάξεις ευρείας κλίμακας στο εσωτερικό της, φαίνεται από το γεγονός ότι, στις μέρες μας, η κοινωνική μορφή του άνεργου ή του «λούμπεν» αποσπασματικά εργαζόμενου, αναδύεται ως ισότιμη σε πολιτική σημασία και αριθμητική βαρύτητα με εκείνη του παραδοσιακού εργάτη. Κι ενώ, από τη μία πλευρά, ο παραδοσιακός εργάτης ήταν φορέας μιας σειράς από σταθερά κοινωνικά χαρακτηριστικά που επέτρεπαν στην κοινωνική θεωρία να τον ταξινομήσει με σχετική σιγουριά σε μία συγκεκριμένη θέση μέσα στο ιεραρχικό σύμπλεγμα των θεσμισμένων κοινωνικών σχέσεων των οποίων ήταν μέρος, ο άνεργος ή ο λούμπεν εργαζόμενος σαν κοινωνική μορφή, δηλαδή σαν κοινωνική μονάδα, που εμπλέκεται αντικειμενικά κι επενεργεί υποκειμενικά σε ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων και δομών που εκτείνονται έξω και πέρα από το πεδίο της παραγωγής, εκ πρώτης όψεως, χαρακτηρίζεται από την απουσία αυτών των σταθερών χαρακτηριστικών, και συνακόλουθα από το ενδεχόμενο μιας πολλαπλότητας υποκειμενικοτήτων που υπονομεύουν την πιθανότητα για την παραγωγή ενός ενιαίου ταξικού φαντασιακού. Αυτή η εξέλιξη είναι το δίχως άλλο σημαντική για την Κοινωνική Πάλη, αφού, όπως έγραφε ο Αλεξάντερ Μπέρκμαν, «Ο καπιταλισμός θριαμβεύει όχι τόσο εξαιτίας του καταμερισμού της εργασίας, αλλά χάρη στη διχόνοια που σπέρνει ανάμεσα στους εργάτες. Προσπαθεί να στρέψει τη μία φυλή εναντίον της άλλης, τον βιομηχανικό εργάτη ενάντια στον αγρότη, τον ανειδίκευτο ενάντια στον ειδικευμένο εργάτη, τους εργάτες της μίας χώρας ενάντια στους εργάτες της άλλης. Η δύναμη της τάξης των εκμεταλλευτών έγκειται σε ένα ασύνδετο και διασπασμένο εργατικό κίνημα. Όμως, η κοινωνική επανάσταση έχει ανάγκη την ενότητα των εργαζόμενων μαζών».[6]

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο «εργάτης» σαν κοινωνικό υποκείμενο, δεν περιμένει απλώς με εγκαρτέρηση την κατάρρευση των ρεφορμιστικών μηχανισμών που είχαν σχεδιαστεί για να τον κρατούν πειθήνιο και υπάκουο, προκειμένου να ενεργοποιηθεί, επιτέλους, το υπολανθάνον επαναστατικό δυναμικό της τάξης του. Σε τελική ανάλυση, η ιδιότητα του εργάτη δεν κάνει τίποτε άλλο από το να περιγράφει την υποδεέστερη θέση που κατέχουν αντικειμενικά οι προλετάριοι μέσα στο θεσμικό πλαίσιο του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Όπως με νηφαλιότητα επισημαίνει ο Λ. Φαν ντερ Βαλτ, μπορεί ο Μαρξ να απέδειξε μέσα από την οικονομική θεωρία του ότι η αναπαραγωγή του καπιταλισμού είναι σύμφυτη με την άντληση υπεραξίας μέσα από την πιο άγρια εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης του προλεταριάτου, όμως δεν μπόηκε στον κόπο να μας δείξει και τους λόγους για τους οποίους η εκμετάλλευση αυτή καθ' εαυτή θα πρέπει να ερμηνεύεται σαν ένα φαινόμενο αποτρόπαιο και ηθικά επιλήψιμο.[7] Και δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η επίκληση από μέρους μας «υψηλών» ηθικών αρχών και ενός ανθρωπιστικού ιδεώδους, βγαλμένου μέσα από μεταφυσικές φιλοσοφικές κατασκευές, θα ωφελοούσε σε τίποτα την υπόθεση της απελευθέρωσης των ετεροκαθοριζόμενων στρωμάτων της κοινωνίας που υφίστανται στο πετσί τους διαχρονικά την καπιταλιστική καταπίεση κι εκμετάλλευση. Σίγουρα, η ηθική μας οφείλει να είναι ακραιφνώς δημοκρατική, μα, πάνω απ' όλα οφείλει να είναι ταξική / υλιστική. Θα αρκούσε να υπενθυμίσουμε στη (νεο)μπουρζουαζία ότι, εφόσον εξακολουθήσει να στηρίζει ένα κοινωνικό σύστημα που βασίζεται στη δομική πολιτική, οικονομική, κοινωνική και οικολογική βία, αυτό θα σήμαινε ότι αποδέχεται στην πράξη την κυριαρχία της αρχής του δικαίου του ισχυρότερου και ότι αναγνωρίζει σε οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα καταφέρει να συγκεντρώσει στα χέρια της μια επαρκή ποσότητα ισχύος, το δικαίωμα να την ανατρέψει και να την υποδουλώσει, όπως έχει υποδουλώσει η μπουρζουαζία τις ομάδες των καταπιεσμένων στο πλαίσιο του ετερόνομου κοινωνικού σχηματισμού που αναπαράγει την κυριαρχία της. Από την άλλη, το περιεχόμενο των πολιτικών εκκλήσεων μας προς το προλεταριάτο δεν χρειάζεται να εξαντλείται σε δακρύβρεχτους ηθικισμούς, αλλά μόνο να επιστά με πειστικό τρόπο την προσοχή των απανταχού φτωχών και απόκληρων στο γεγονός ότι η πρόσβαση σε μια κατάσταση μετά-σπάνης των αγαθών είναι στην εποχή μας εφικτή για την συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της υφηλίου. Και ότι, η πραγματοποίηση αυτού του πέρα ως πέρα ρεαλιστικού στόχου, δεν έχει να κάνει με μια συντονισμένη προσπάθεια αύξησης του παραγόμενου κοινωνικού προϊόντος, δηλαδή με μια προσπάθεια για περισσότερη «ανάπτυξη», με την τεχνοοικονομική έννοια του όρου, αλλά με τη ριζοσπαστική αλλαγή του τρόπου με τον οποίο κατανέμεται ο κοινωνικός πλούτος, ο οποίος είναι ήδη από καιρό διαθέσιμος.[8]

Από αυτή την άποψη, ο φτωχός ξεπροβάλλει στην περίοδο της νεοφιλελεύθερης νεωτερικότητας σαν η ηγεμονική φιγούρα του προτάγματος για την κοινωνική απελευθέρωση. Ενώ η συνοχή του εργατικού

δυναμικού κατακερματίζεται από τον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας και διαρθρώνεται ιεραρχικά στο εσωτερικό του, σχετιζόμενο πολλές φορές ανταγωνιστικά με άλλες μερίδες εργαζόμενων, οι φτωχοί συνιστούν μια ενιαία κοινωνική κατηγορία, εκείνη των θυμάτων της παγκοσμιοποίησης, μέσα στην οποία συμπυκνώνονται και εκδηλώνονται όλα τα επιζήμια χαρακτηριστικά της οικονομίας της αγοράς ως συστήματος κοινωνικής οργάνωσης. Μέσα σε μια συγκυρία όπου η μαρξιστική θεωρία της υπεραξίας αχρηστεύεται από τη γενικευμένη τάση του συστήματος να αποβάλλει διαρκώς ολοένα και μεγαλύτερες ποσότητες ζωντανής εργασίας από την παραγωγική διαδικασία, προκειμένου να εξασφαλίσει ικανοποιητικά ποσοστά κερδοφορίας, κι ενώ ο βιομηχανικός εργάτης συνιστά είδος υπό εξαφάνιση στις προηγμένες οικονομίες των Α.Κ.Χ., η υποτάξη των φτωχών εξακολουθεί να παράγεται δομικά από τη νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση του συστήματος και πολλαπλασιάζεται με γεωμετρικούς ρυθμούς, καταλαμβάνοντας μια θέση από τη μεριά των ηττημένων της Κοινωνικής Πάλης. Υπό αυτή την έννοια, η φτώχεια δεν είναι απλώς ένα εργαλείο υποδούλωσης των κατώτερων στρωμάτων του πληθυσμού, διότι ακόμη και η ιδέα της υποδούλωσης υπονοεί την ύπαρξη ενός κοινού τόπου, ενός κοινού εδάφους, μέσα στο οποίο ο εξουσιαστής έρχεται σε αλληλεπίδραση με τον εξουσιαζόμενο και αξιοποιεί την *de facto* υπεροχή του, μετουσιώνοντας την σε μια εμπράγματη σχέση *de jure* κυριαρχίας εκ μέρους του ισχυρού και υποταγής από την πλευρά του αδύναμου στο πλαίσιο των αναγκών της εκπλήρωσης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής λειτουργίας. Πρόκειται για έναν «ορθολογικό» ορισμό της δύναμης, όπως αυτός διατυπώθηκε από τον Τ. Φωτόπουλο, που ακολουθώντας τον Κ. Καστοριάδη, ορίζει τη δύναμη σαν την «ικανότητα ενός προσωπικού ή απρόσωπου φορέα να υποχρεώνει κάποιον να κάνει (ή να απέχει από την πραγματοποίηση) εκείνου του πράγματος που, αν αφηνόταν μόνος / μόνη της, δεν θα είχε απαραίτητα κάνει (ή πιθανότατα θα είχε πραγματοποιήσει)».[9] Αυτό, με άλλα λόγια, είναι το είδος της δύναμης που μετουσιώνεται στην ανάθεση κοινωνικών ρόλων από τα πάνω, προς τα κάτω. Οι ρόλοι αυτοί μπορεί να εντάσσονται σε καθετοποιημένες δομές και να είναι ιεραρχικοί, ωστόσο εξυπηρετούν μια υπέρτερη σκοπιμότητα, καθότι υπηρετούν αντικειμενικά την καθολική αναπαραγωγή της ετερόνομης κοινωνικής ολότητας. Αντίθετα, όπως επισημαίνει ο Ζ. Μπάουμαν, τα άπορα στρώματα των ετερόνομων κοινωνιών της νεοφιλελεύθερης νεωτερικότητας είναι οι πρώτοι φτωχοί της ιστορίας που δεν έχουν κάποιον ρόλο να επιτελέσουν. Γράφει: «Έτσι, λοιπόν, πρώτη φορά στην καταγεγραμμένη ιστορία οι φτωχοί συνιστούν απλώς σκοτούρα και ενόχληση. Δεν διαθέτουν καμία αρετή, η οποία θα μπορούσε να τους απαλλάξει ή και να αντισταθμίσει τα κουσούρια ή τα βίτσια τους. Δεν έχουν τίποτα να δώσουν σε αντάλλαγμα των κονδυλίων που προσφέρουν οι φορολογούμενοι. Αποτελούν μια κακή επένδυση, που είναι απίθανο να αποδώσει ποτέ τα χρήματα της, πόσο μάλλον να αποφέρει κέρδος. Μια μαύρη τρύπα που ρουφά οτιδήποτε την πλησιάζει και δεν αποβάλλει τίποτε, εκτός από προβλήματα. Τα αξιοπρεπή και κανονικά μέλη της κοινωνίας – οι καταναλωτές – δεν ζητούν τίποτε από αυτούς και δεν αναμένουν τίποτε. Οι φτωχοί είναι τελείως άχρηστοι. Κανένας, κανένας άνθρωπος που έχει κάποιο κύρος, που η άποψη του διαθέτει δύναμη και επιρροή, δεν τους χρειάζεται. Γι' αυτούς, μηδενική ανοχή. Η κοινωνία θα μπορούσε να είναι πολύ καλύτερη, εάν οι φτωχοί απλώς έβαζαν φωτιά στα καταλύματα τους και έφευγαν. Ο κόσμος θα ήταν πολύ πιο ευχάριστος χωρίς αυτούς. Οι φτωχοί είναι αχρείαστοι, και άρα ανεπιθύμητοι. Κι επειδή είναι ανεπιθύμητοι, χωρίς πολλή θλίψη και ενδοιασμούς, μπορούν να αφεθούν στην εγκατάλειψη».[10]

Σίγουρα, οι συνθήκες απόλυτης ένδειας και ο καθολικός ταξικός αποκλεισμός από τις θεσμοποιημένες πηγές εξουσίας, που επιβάλλεται στους άπορους, συνιστούν την αναγκαία συνθήκη για τον συνολικό ετεροκαθορισμό των υποδεέστερων κοινωνικών στρωμάτων από τις ελίτ που συγκεντρώνουν στα χέρια τους όλες τις μορφές δύναμης. Θα μπορούσαμε εδώ να αναφερθούμε στον διαχωρισμό που έκανε ο Γουστάβ Λεμπόν ανάμεσα στις «τακτικές συγκροτημένες ομάδες, σε εκείνο το τμήμα του λαού που υπόκειται σε καθορισμένους νόμους και κανόνες» και σε κάποιες «μεταβατικές και άτακτες μερίδες λαού» που δεν φαίνεται να γνωρίζουν τη θέση τους στο πλαίσιο της ιεραρχικής κοινωνικής ολότητας.[11] Οι μάζες των νεόπτωχων της νεοφιλελεύθερης νεωτερικότητας μοιάζουν με αυτές τις «άτακτες» ορδές λαού, με τη διαφορά ότι στη νέα κοινωνική συνθήκη χάνουν τον μεταβατικό τους χαρακτήρα και αποκτούν μόνιμα και παγιωμένα χαρακτηριστικά. Η αδυναμία κοινωνικής ενσωμάτωσης, σε λειτουργικά ιεραρχικά δίπολα, της τεράστιας μάζας των άπορων και των αποκλεισμένων, συμβαδίζει χέρι-χέρι με την έλλειψη μέριμνας για τους φτωχούς, μέσω της οργανωμένης παρέμβασης του Κράτους. Εξαιτίας των ταξικών ιδιομορφιών που παρουσιάζουν σαν κοινωνική ομάδα οι νεόπτωχοι, είτε ανήκουν σε κάποια από τις υπό-κατηγορίες του ενεργού εργατικού δυναμικού είτε όχι, εκ των πραγμάτων, παραμένουν ξένα σώματα σε σχέση με τα υπολείμματα των θεσμών της κοινωνικής πρόνοιας. Για παράδειγμα, το καθεστώς του επισφαλούς εργαζόμενου, από τη φύση του, διέπεται από μια ανομοιομορφία στους όρους και τις συνθήκες της εκμετάλλευσης της εργασίας και γι' αυτό δεν μπορεί παρά να παραμείνει «αόρατο» για την κρατική γραφειοκρατία, που μπορεί να αντιληφθεί την κοινωνία μόνο μέσω ομαδοποιήσεων με σταθερά κοινωνικά χαρακτηριστικά. Έτσι, καθίσταται ανέφικτη η ένταξη των επισφαλώς εργαζόμενων σε

μια ενιαία κατηγορία, π.χ. για τους αποδέκτες ενός κοινωνικού βοηθήματος. Από την άλλη, ο πολλαπλασιασμός των ανέργων, που είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας νεοφιλελεύθερης «αναπτυξιακής» πολιτικής «απελευθέρωσης» των ποσοτώσεων για τις απολύσεις σε όλους τους επαγγελματικούς κλάδους, δεν μπορεί παρά να σηματοδοτήσει την υπονόμευση της ικανότητας του Κράτους να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις που έχει απέναντι στους άνεργους ως κοινωνική ομάδα, αφού η αύξηση του αριθμού των δικαιούχων για το επίδομα ανεργίας, θα οδηγήσει με μαθηματική ακρίβεια στη μείωση του ποσού του επιδόματος, καθώς και στη σκλήρυνση των κριτηρίων για την καταβολή του. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι παραπάνω κοινωνικές ομάδες μένουν δομικά εκτός της πρόνοιας του συστήματος, ακόμη κι όταν τυπικά ανήκουν σε αυτήν.

Ωστόσο, οφείλουμε σε αυτό το σημείο να παρατηρήσουμε ότι καμιά μορφή εξουσίας δεν μπορεί να αναπαραχθεί, να μετουσιωθεί δηλαδή σε παγιωμένες σχέσεις κυριαρχίας, στο κενό. Η θεσμισμένη ετερονομία του νεοφιλελεύθερου κοινωνικού παραδείγματος δεν εκδηλώνεται μόνο μέσω της αρνητικής διάστασης της πολιτικής της ως κατάργηση, απόσυρση και έλλειψη από τη μεριά του Κράτους και του κεφαλαίου (διασπορά δομικής ανεργίας, διάφορες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού, κατάργηση κρατικής πρόνοιας κλπ.), αλλά εμπεριέχει και μια ενεργητική, «θετική» διάσταση, μέσω της έμπρακτης αποδιοργάνωσης των κοινωνικών δικτύων και των συλλογικών θεσμών που είναι ασύμβατοι ή έρχονται σε αντίθεση με τη λειτουργία του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η πολιτική «καμένης γης», απέναντι στις κοινότητες των φτωχών στο εσωτερικό, είναι το φυσικό συμπλήρωμα του συστημικού νεοϊμπεριαλισμού στο εξωτερικό, που, εκτός από την καταναγκαστική ενσωμάτωση καινούριων περιοχών της περιφέρειας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, περιλαμβάνει και ένα πρόγραμμα εκτεταμένης κοινωνικής καταστροφής και διασποράς ενός ελεγχόμενου χάους στις κοινωνίες που οι συστημικές ελίτ αδυνατούν επί του παρόντος να επεκτείνουν την κυριαρχία τους και να τις αναμορφώσουν κατ' εικόνα και ομοίωση τους.^[12] Από αυτή την άποψη, δεν απέχει πολύ η αλληλοεξόντωση των μαύρων, των ισπανόφωνων και των μεταναστών στα γκέτο των μητροπόλεων των Α.Κ.Χ, από την ανθρωποσφαγή που λαμβάνει χώρα στη Λιβύη ή τη Συρία, έπειτα από τις παρεμβάσεις της υπερεθνικής ελίτ στις χώρες αυτές. Όταν οι ελίτ των εξουσιαστών δεν μπορούν να επιβάλουν εκείνο το είδος της τάξης που εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους, φαίνεται ότι προτιμούν να υποδαυλίζουν την αταξία. Και μπορεί το Κράτος να έχει γυρίσει την πλάτη του στους νεόπτωχους, αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι θα τους αφήσει ανενόχλητους να συσπειρώσουν τις δυνάμεις της τάξης τους και να αναπτύξουν τους δικούς τους θεσμούς αλληλοβοήθειας και συλλογικής αλληλεγγύης. Όταν οι εξεγερμένες ζαπατιστικές κοινότητες δοκίμασαν να δημιουργήσουν τις δικές τους αυτοοργανωμένες δομές υγειονομικής περίθαλψης στην Τσιάπας, το μεξικάνικο Κράτος απάντησε με αύξηση της καταστολής και των παρενοχλήσεων από τον στρατό, αλλά και με τα εγκαινία μιας υπερσύγχρονης κλινικής στο Σαν Κριστομπάλ, δίπλα στις εξεγερμένες περιοχές που βρίσκονται υπο τον έλεγχο των ζαπατιστών.^[13]

[1] *Who's Afraid of Ruins?*, στο <http://theoccupiedtimes.org/?p=12851>.

[2] Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία, δέκα χρόνια μετά*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2008, σσ. 66-67.

[3] Μια εξέλιξη που είδαμε να επαναλαμβάνεται στις μέρες μας με την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία και τις ελπίδες που εναπόθεσε ένα κομμάτι του αναρχικού χώρου σε αυτή την εναλλαγή στην κορυφή, ως προς το ζήτημα μιας ενδεχόμενης χαλάρωσης της αστυνομικής καταστολής που η κοινοβουλευτική χούντα είχε εξαπολύσει εναντίον του.

[4] Όπως έγραφε ο Γ. Καραμπελιάς στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου του Τόνου Νέγκρι, «Κυριαρχία και Σαμποτάζ», «Η παλιά βιομηχανική τάξη μεταβάλλεται η ίδια σε 'κοινωνικό εργάτη' μια και στην εποχή μας ο 'κοινωνικός μισθός' και οι δημόσιες δαπάνες γίνονται το κέντρο της αντιπαράθεσης. Η κυριαρχία του κοινωνικού μισθού έχει σαν συνέπεια να 'κοινωνικοποιεί' ακόμα και την παλιά εργατική τάξη ενώ ταυτόχρονα η έννοια του κοινωνικού εργάτη διευρύνεται με την είσοδο σ' αυτή νέων προλεταριακών στρωμάτων που αποτελούν μάλιστα και την πλειοψηφία του προλεταριάτου. Είναι οι εργαζόμενοι στη 'μη παραγωγική εργασία' που, κάτω από την επέκταση του κοινωνικού κεφαλαίου, μεταβάλλεται σε άμεσα παραγωγική». Στο Α. Νέγκρι & Φ. Γκουαταρί, *Από το Κόκκινο στο Πράσινο* (Κομμούνια/Θεωρία 9), Αθήνα 1986, σ.13.

[5] «Ας μην ξεχνάμε κι ας μην γελιόμαστε! Το προλεταριάτο είναι ακόμη μια μάζα και όχι τάξη. Αν ήταν τάξη, αν είχε μια ξεκάθαρη, πλήρη συνείδηση των δικαιωμάτων του, της λειτουργίας του, της δύναμης του, η

εξισωτική επανάσταση θα ήταν παρελθόν και θα μας είχε ελευθερώσει από αυτές τις μελαγχολικές και πικρές σκέψεις. Η μεγάλη μάζα του προλεταριάτου είναι μπουρζουάδικη *non natione sed moribus* [όχι εκ γενετής αλλά εξ εθίμου] – όχι εξαιτίας της καταγωγής του, γιατί τίποτε δεν βρέθηκε στην κούνια του, αλλά λόγω συνηθειών, προλήψεων, προκαταλήψεων αλλά και συμφερόντων, εφόσον νομίζει ότι τα συμφέροντα των προλετάρων είναι δεμένα και εξαρτώνται από αυτά των αφεντικών, οι οποίοι γι' αυτόν τον λόγο, γίνονται η ενσάρκωση της θείας πρόνοιας, παρέχοντας μια δουλειά, έναν μισθό, ψωμί και ζωή για τον πατέρα και τα παιδιά του. Και για τούτη τη δουλειά, τη ζωή και την ασφάλεια, η μεγάλη μάζα ευγνωμονεί τον αφέντη που υπήρχε από πάντα και για πάντα θα υπάρχει: ας είναι αυτός ευλογημένος και μαζί του ας είναι ευλογημένοι οι θεσμοί, οι νόμοι, οι αστυνομικοί που τον υπερασπίζονται και τον προστατεύουν». Στο L. Galleani, *The End of Anarchism?*, Cienfuegos Press, Orkney 1982, σ. 48.

[6] L. Van der Walt & M. Schmidt, *Black Flame*, AK Press, σελ. 299.

[7] L. Van der Walt & M. Schmidt, *ό.π.*, σ. 89.

[8] Έγραφε ο Λαφάργκ: «Αντί να επωφεληθούν απ' αυτές τις στιγμές της κρίσης και να επιτύχουν γενική διανομή των προϊόντων μέσα σε μια παγκόσμια γιορτή, οι εργάτες πεθαίνουν από την πείνα, πάνε να χτυπήσουν με τα κεφάλια τους την πόρτα της φάμπρικας. Με πρόσωπα πελιδνά, σώματα σκελετωμένα και αξιοθρήνητες παρακλήσεις, πολιορκούν τους εργοστασιάρχες: 'Καλέ μας κύριε Σαγκό, γλυκύτατε κύριε Σνάιντερ, δώστε μας δουλειά. Δεν μας βασανίζει η πείνα, αλλά το πάθος μας για τη δουλειά!'». Στο P. Lafargue, *Το Δικαίωμα στην Τεμπελιά*, Εκδόσεις «Το Ποντίκι», Αθήνα 2009, σσ. 32-33.

[9] T. Fotopoulos, *Class Divisions Today*, στο http://www.inclusivedemocracy.org/dn/vol6/takis_class.htm.

[10] Z. Μπάουμαν, *Η Εργασία, ο Καταναλωτισμός και οι Νεόπτωχοι*, μτφρ. Κωνσταντίνος Δ. Γεώργμας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 251.

[11] «Από τι ακριβώς αποτελείται όμως αυτή η μυστηριώδης καταλυτική δύναμη που αποκαλούμε λαό; Θα τη διαιρέσουμε σε δύο διαφορετικές κατηγορίες: Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι εργαζόμενοι κάθε είδους: εργάτες και αγρότες, έμποροι και τεχνίτες, άτομα δηλαδή που έχουν μια συγκεκριμένη επαγγελματική δραστηριότητα και που για να την ασκήσουν σωστά, χρειάζονται τάξη και ηρεμία. Αυτή η μερίδα του λαού, αν και αποτελεί την πλειοψηφία του, ποτέ δεν προβαίνει σε επαναστάσεις. Μάλιστα, καθώς ζούσε πάντα μέσα σε συνθήκες σιωπηλής βιοπάλης, όλοι οι ιστορικοί την έθεσαν στο περιθώριο. Η δεύτερη κατηγορία του λαού περιλαμβάνει μια ομάδα κατώτερης κοινωνικής στάθμης, άνεργους, αλκοολικούς, παράνομους, άτομα εκφυλισμένα ή απόκληρα. Αυτά τα κατακάθια παρόλο που αποτελούν τον κίνδυνο των επαναστατικών στρατών, παίζουν πρωταρχικό ρόλο σε όλες τις εξεγέρσεις». Στο Γκ. Λεμπόν, *Η Ψυχολογία των Επαναστάσεων*, Δαμιανός, μτφρ. Ελένη Καλκάνη, Αθήνα 1985, σ. 74.

[12] «Και ποιος νικάει λοιπόν;», *Sarajevo*, τεύχος 96, Ιούνης 2015.

[13] Λ. Οικονομάκης, «Η αυτονομία στις ζαπατίστικες κοινότητες», *Κοινωνικός Αναρχισμός*, τεύχος 4, σ. 121.

Με τους εργάτες ή με τους φτωχούς; Μέρος II

[antisystemic](#)

Την εποχή που δέσποζε το κράτος πρόνοιας, ο αστός διανοούμενος Π. Κονδύλης διατεινόταν ότι τόσο καλή δουλειά είχε κάνει η σοσιαλδημοκρατία στον τομέα της αναδιανομής του εισοδήματος, που είχε ουσιαστικά κατορθώσει να δημιουργήσει μια μαζική κοινωνία αποτελούμενη αποκλειστικά από άτομα, στο πλαίσιο της οποίας η ταξική διαστρωμάτωση και οι ιεραρχικές κοινωνικές σχέσεις είχαν, κατά το μεγαλύτερο μέρος, εξαλειφθεί. Σε αυτή την εκδοχή της μαζικής κοινωνίας του Κονδύλη, τα άτομα προσαρμόζονταν στη νόρμα της κοινωνικής κινητικότητας, ήταν ισότιμα και πλήρως εναλλάξιμα και είχαν απαλλαγεί εντελώς από ουσιοκρατικούς δεσμούς που τα κρατούσαν ριζωμένα σε κάποια τάξη ή κοινωνική ομάδα.^[1] Παράξενος ισχυρισμός αλήθεια, στον βαθμό που η κοινωνική κινητικότητα, την οποία ο Κονδύλης αποθεώνει, δεν είναι νοητή χωρίς την ύπαρξη μιας ιεραρχικής διαβάθμισης των κοινωνικών τάξεων, την οποία η κοινωνική μονάδα μπορεί να διατρέχει κάθετα, από κάτω προς τα πάνω ή αντίστροφα, πιστοποιώντας έτσι, με την αλλαγή των συνθηκών ζωής του, την κοινωνική του άνοδο. Επιπλέον, αν η μαζική κοινωνία, με τον τρόπο που την ερμηνεύει ο Κονδύλης σαν την ουσιαστική κατάργηση των ταξικών διακρίσεων, ήταν μια πραγματικότητα, δεν θα μιλούσαμε απλώς για άτομα που είναι ολοκληρωτικά εναλλάξιμα ως προς την πλήρωση των θεσμοποιημένων κοινωνικών ρόλων, αλλά και για κοινωνικούς ρόλους που είναι πλήρως ισότιμοι και κοινωνικά εναλλάξιμοι μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο ουσιαστικής εξαφάνισης της κοινωνικής ιεραρχίας. Με άλλα λόγια, θα μιλούσαμε για την ίση κατανομή όλων των μορφών δύναμης μέσα σε θεσμούς συλλογικής αυτοδιεύθυνσης σε μαζική κοινωνική κλίμακα, όπου κοινωνική κινητικότητα δεν θα υπήρχε, επειδή δεν θα συνέτρεχαν οι λόγοι για την ύπαρξη των μηχανισμών της κοινωνικής κινητικότητας.

Στην πραγματικότητα, όπως σωστά έχει ισχυριστεί ο Μπάουμαν, το κράτος πρόνοιας έπεσε θύμα της ίδιας της επιτυχίας του.^[2] Έχοντας επωφεληθεί στο έπακρο από τα πλουσιοπάροχα βοηθήματα και τις υλικές απολαβές που έθεσε στη διάθεση τους το κοινωνικό κράτος, οι Άγγλοι, Γάλλοι, ή Γερμανοί νεομπορζουάδες συγκέντρωσαν στα χέρια τους αρκετό πλούτο και, αφού τοποθέτησαν τα χρήματά τους σε ασφαλείς προορισμούς κι έστειλαν τα παιδιά τους να σπουδάσουν στα καλύτερα ιδιωτικά σχολεία, ύστερα γύρισαν την πλάτη τους στους θεσμούς της κοινωνικής αλληλεγγύης και κατήγγειλαν με ιερή αγανάκτηση την επικίνδυνη εξάπλωση του κρατισμού. Σαν τις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου που, πρώτα, ανέπτυξαν μέσω του προστατευτισμού τις οικονομίες τους και, όταν βρέθηκαν σε θέση ισχύος, ξεκίνησαν έπειτα να μιλούν για τις αρετές του «ελεύθερου ανταγωνισμού» της αγοράς. Έτσι και οι νεομπορζουάδες, πρώτα φρόντισαν να εξοπλίσουν τον εαυτό τους με όσα προσόντα και πλεονεκτήματα μπορούσε να τους εξασφαλίσει η κοινωνική τους θέση, κι έπειτα μεταμορφώθηκαν σε διαπρύσιους κήρυκες του ελεύθερου κοινωνικού ανταγωνισμού, δηλαδή του κοινωνικού κανιβαλισμού. Το ίδιο έκανε και η ολιγομελής, αλλά ιδεολογικά φανατισμένη, μεσαία τάξη των μαύρων της Αμερικής, η οποία, παρόλο, που ήλκε την κοινωνική γενεαλογία της από το σύστημα των θετικών διακρίσεων (affirmative action) που προοριζόταν να αυξήσει την κοινωνική κινητικότητα της αφροαμερικανικής υποτάξης, ήταν η πρώτη που απαίτησε την κατάργηση αυτού του συστήματος μόλις αισθάνθηκε αρκετά σίγουρη για την καινούρια θέση που είχε κατακτήσει στην κοινωνική ιεραρχία.^[3] Το γεγονός αυτό, αναμφίβολα μπορεί να εξηγηθεί από την ανάγκη της μαύρης μεσαίας τάξης να πιστέψει στον εαυτό της και να αποβάλει από το φαντασιακό της οποιοδήποτε στοιχείο παραπέμπει στην προηγούμενη ταπεινή καταγωγή της. Από την άλλη, η αντίδραση αυτή καθόλου δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, στο μέτρο που η Κοινωνική Πάλη είναι δομικό στοιχείο της λειτουργίας των ετερόνομων κοινωνιών. Έχοντας συσσωρεύσει ένα επαρκές εισόδημα, ο νεομπορζουάς δεν έχει ανάγκη να προσφύγει στις υποβαθμισμένες κρατικές υπηρεσίες κοινής ωφελείας, ούτε επιθυμεί να καταβάλει φόρους για τη συντήρησή τους. Εκείνο που πρωτίστως τον ενδιαφέρει είναι να διασφαλίσει το άνετο επίπεδο ζωής του και να υπερασπιστεί τη θέση του από άλλες ομάδες που φιλοδοξούν να αναρριχηθούν στην κοινωνική ιεραρχία. Από αυτήν την άποψη, δεν θα πείραζε διόλου τις προνομιούχες κοινωνικές ομάδες να παραμείνει η υποτάξη των νεόπτωχων προλετάρων δέσμια των υλικών προϋποθέσεων και των κοινωνικών συνθηκών που την κρατούν καθηλωμένη. Δεν αποκλείεται μάλιστα να δούμε να επιστρέφουν στον δημόσιο διάλογο απόψεις όπως εκείνη του Ιταλού οικονομολόγου Τζ. Ορτές που, πίσω στα 1774, υποστήριζε ότι «ο πλούτος ενός έθνους είναι ανάλογος με τον πληθυσμό του και τη φτώχεια του». Στο ίδιο πνεύμα, ο Τζ. Μακφάρλαν είχε εκφράσει «την πεποίθησή του ότι, καθώς η Αγγλία πλησίαζε στο απόγειο του μεγαλείου της, “ο αριθμός των φτωχών θα εξακολουθούσε να αυξάνεται”».^[4] Σε αντίθεση με τα παραπάνω, πρόσφατα η Αρουντάτι Ρόου διαμαρτυρήθηκε έντονα ενάντια στον παραλογισμό που αποδέχεται την ένδεια σαν φυσιολογικό σύμπτωμα μιας οικονομίας της αγοράς που βρίσκεται σε ραγδαία

τροχιά ανάπτυξης. Έγραψε για την εμετική επιδειξιμανία που διακατέχει τους εκατό πλουσιότερους Ινδούς που ελέγχουν το 25% του ΑΕΠ της οικονομίας της χώρας και ζουν πλάι σε έναν πληθυσμό οκτακοσίων εκατομμυρίων (800.000.000) προλετάριων που επιβιώνουν με λιγότερο από μισό δολάριο την ημέρα!^[5]

Οι φτωχοί περικλείουν στους κόλπους τους όλες εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που συγκαταλέγονται ανάμεσα στα θύματα της παγκοσμιοποίησης. Δηλαδή, εκείνη τη μερίδα των εργαζόμενων μαζών που απορρίφθηκε ως πλεονάζουσα από τις τρέχουσες κοινωνικές διεργασίες, τα «αποβράσματα» που ξέρασε η κρεατομηχανή της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Οι κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες διαβιούν οι νεόπτωχοι προκύπτουν σαν το τελικό προϊόν της σύγκρουσης που λαμβάνει χώρα στο πεδίο της Κοινωνικής Πάλης. Είναι η εμπράγματη έκφραση της ανισοκατανομής όλων των μορφών δύναμης σε μια ετερόνομη ιεραρχική κοινωνία. Η ιδιότητα του φτωχού δεν διέπεται από τον δυναμισμό και την ευμετάβλητη φύση της ιδιότητας του εργάτη. Συνιστά μια παγιωμένη κατάσταση στην οποία, όποιος περιέρχεται καταδικάζεται να είναι κοινωνικά εξόριστος και ταξινομείται αυτόματα ως «δημόσιος κίνδυνος» και ως «απειλή για το κοινό καλό». Ο Γκ. Μύρνταλ ορθά επισημαίνει ότι οι κοινωνικές ομάδες που κατατάσσονται συλλήβδην στις «επικίνδυνες» τάξεις από το νεοφιλελεύθερο κοινωνικό φαντασιακό, δεν είναι, παρά εκείνα τα τμήματα του προλεταριάτου που υποβλήθηκαν σε μια βίαιη διαδικασία «λουμπανοποίησης», εξαιτίας της μαζικής αποπομπής τους από την παραγωγική διαδικασία που σηματοδότησε η αποβιομηχάνιση των Α.Κ.Χ.^[6] Ωστόσο, είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι, ενώ ο χαρακτηρισμός του νεόπτωχου υποδηλώνει την οικονομική κατάσταση μιας κοινωνικής μονάδας και, κατ' επέκταση, μπορεί να ανταποκρίνεται σε μια σειρά από «αντικειμενικά» οικονομικά κριτήρια, η υπο-ολότητα των «επικίνδυνων» τάξεων, συνιστά κατά βάση ένα νοητικό κατασκευάσμα της κυρίαρχης ιδεολογίας που συγκροτείται μέσω της απόδοσης ομοιογενών χαρακτηριστικών σε ανόμοιες κοινωνικές ομάδες. Κι αυτό γιατί δεν αφορά τόσο μια αμερόληπτη και αποστασιοποιημένη περιγραφή των δυσμενών αποτελεσμάτων του συστήματος της οικονομίας της αγοράς στα κατώτερα στρώματα της ετερόνομης ολότητας, αλλά τον τρόπο διαχείρισης τούτων των δυσμενών αποτελεσμάτων, από την κρατική εξουσία. Δεν είναι τυχαίο, ότι ο ενοποιητικός παράγοντας που συντελεί στην ομαδοποίηση ετερόκλητων υποκειμένων όπως είναι οι άνεργοι, οι πάσης φύσεως αποδέκτες επιδομάτων αρωγής, η «άγρια» νεολαία των πόλεων, ή οι ανεξέλεγκτοι πληθυσμοί των προσφύγων που κατακλύζουν τα αστικά κέντρα των Α.Κ.Χ, είναι η αδυναμία ενσωμάτωσης τους στους κυρίαρχους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής και, συνακόλουθα, η δυνητικά ανταγωνιστική υπόσταση τους ως προς τις δομές του κοινωνικού παραδείγματος της ετερονομίας. Συνεπώς, η αντίληψη περί της ύπαρξης «επικίνδυνων» τάξεων που προκαλούν αναστάτωση και αποστροφή στις ελίτ του συστήματος και τα εύπορα στρώματα της κοινωνίας, είναι δηλωτική του τρόπου με τον οποίο η ετερόνομη κοινωνική ολότητα αντιλαμβάνεται τη σχέση που θέλει να έχει με τις μάζες των φτωχών που η ίδια καταδικάζει σε μια ζωή στο περιθώριο. Η φτώχεια παύει έτσι να αποτελεί μέρος του κοινωνικού ζητήματος και μετατρέπεται σε έναν ακόμη τομέα που άπτεται των επιτελικών σχεδιασμών της μεταμοντέρνας τεχνοκρατικής διακυβέρνησης. Εύκολα μπορεί να αντιμετωπιστεί με «δέσμες μέτρων», οξυδερκείς «προτοβουλίες» καταρτισμένων νομομαθών κλπ. Δεν είναι μια παράλογη και ανορθολογική κατάσταση που πρέπει πάραυτα να εξαλειφτεί, αλλά ένα συστατικό στοιχείο της μεταμοντέρνας κοινωνίας, η πρώτη ύλη του τεχνοκράτη ειδικού που ξέρει πώς να διοικεί. Ωστόσο, η φτώχεια είναι ανορθολογική, διότι ως μέγεθος είναι νοητή και πάντα ορίζεται εν μέσω της ύπαρξης μιας γενικότερης αφθονίας. Για παράδειγμα, αν ζούσαμε στις τροφосуλλεκτικές κοινωνίες που ανήκουν σε ένα προηγούμενο στάδιο εξέλιξης του ανθρώπινου είδους ή στις ημίαιριες κοινότητες των ιθαγενών της Νέας Γουινέας, η πενιχρή εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων θα καθιστούσε τη φτώχεια στις κοινωνίες αυτές φαινόμενο ενδημικό και αναπόφευκτο, ένα αναπόσπαστο χαρακτηριστικό των συνθηκών ύπαρξης του συνόλου της κοινωνίας. Αντίθετα, η φτώχεια με τη μορφή που αυτή παίρνει στις Α.Κ.Χ. σαν κοινωνικό ζήτημα, ενυπάρχει πάντα ως υστέρηση στις συνθήκες ζωής κάποιων ομάδων, σε σύγκριση με ένα υψηλότερο επίπεδο ευμάρειας που συνιστά το επίπεδο διαβίωσης των προνομιούχων μιας κοινωνικής ολότητας. Έτσι, η φτώχεια συνιστά εξορισμού κοινωνικό πρόβλημα αφού είναι νοητή μόνο ως η θεσμοποιημένη κατάσταση άρνησης του αντίθετου της, της θεσμοποιημένης ευμάρειας. Είναι ανορθολογική, διότι φανερώνει μια ανισόμετρη σχέση ως προς την πρόσβαση που διαθέτει η κάθε κοινωνική ομάδα στον παραγόμενο κοινωνικό πλούτο, με την κυρίαρχη μειοψηφία να ζει πλουσιοπάροχα ενώ η πλειοψηφία δυσκολεύεται ακόμα και να εξασφαλίσει την βιολογική επιβίωση της.

Πράγματι, αν οι νεόπτωχοι δεν είναι τα αβοήθητα θύματα της διεθνοποίησης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, τότε είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι οι ίδιοι φέρουν την αποκλειστική ευθύνη για την τραγική κατάληξη τους. Όπως εύγλωττα το διατυπώνει ο Μπάουμαν, η κάθοδος στο σκοτεινό κόσμο των επικίνδυνων τάξεων φαίνεται σαν να αποτελεί το «συγκεντρωτικό αποτέλεσμα των εσφαλμένων ατομικών επιλογών».^[7] Εφόσον, σύμφωνα με το νεοφιλελεύθερο κοινωνικό φαντασιακό, η συσσώρευση πλούτου και η συνακόλουθη

ανέλιξη στην κοινωνική ιεραρχία εκλαμβάνονται ως αδιάσειστες αποδείξεις για την ατομική αρετή και την ικανότητα του κατόχου τους, το κατρακύλισμα στην ένδεια δεν μπορεί, παρά να είναι το αποτέλεσμα της ανικανότητας των φτωχών, οι οποίοι υπολείπονται απελπιστικά σε εκείνα τα φυσικά χαρίσματα και τις δεξιότητες που θα τους καταστήσουν ικανούς να διάγουν τον βίο τους σύμφωνα με τα προβλεπόμενα πολιτισμικά πρότυπα παραγωγής και κατανάλωσης. Για να το πούμε διαφορετικά, πρόκειται για ανθρώπους οι οποίοι είτε είναι νοητικά και ψυχικά υποδεέστεροι και είναι ανήμποροι να διευθύνουν οι ίδιοι τις υποθέσεις τους ή, εξαιτίας μιας φυσικής προδιάθεσης, διάκεινται εχθρικά απέναντι στους γενικούς κανόνες που ρυθμίζουν τη ζωή του κοινωνικού «συνόλου». Απέναντι σε αυτά τα αντικοινωνικά μιάσματα, η κοινωνία οφείλει να αμυνθεί εξαπολύοντας μέτρα αστυνομικής καταστολής της ελευθερίας εκείνων που δεν γνωρίζουν πώς να τη χρησιμοποιήσουν ή την εκμεταλλεύονται για να υπονομεύσουν την ελευθερία των υπολοίπων. Τούτες οι διαπιστώσεις μας φέρνουν ανησυχητικά κοντά στο πνευματικό και ιδεολογικό κλίμα που επικράτησε στις γραμμές της ευρωπαϊκής αστικής τάξης από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τη λήξη του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου και που μπορεί κάλλιστα να περιγραφεί σαν ένα είδος «κοινωνικού βιολογισμού» ή «ταξικού ρατσισμού», μέσω της τάσης για μια φυσικοποίηση των κοινωνικών ανισοτήτων. Σύμφωνα με τον Ε. Τραβέρσο, «Η εξομίωση των εργαζόμενων τάξεων με “κατώτερη φυλή” έγινε ένα κλισέ της ευρωπαϊκής κουλτούρας στην εποχή του θριαμβευτικού βιομηχανικού καπιταλισμού. Γύρω στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο άγγλος δοκιμιογράφος Χένρυ Μείχιου χαρακτήριζε τους φτωχούς των μεγαλουπόλεων “περιπλανώμενες φυλές της πολιτισμένης κοινωνίας” που έχουν όλα τα γνωρίσματα των πρωτόγονων λαών. Αναγνωρίσιμοι τόσο από τη φυσική τους εμφάνιση, με τα “πεταχτά μήλα και τα προτεταμένα σαγόνια” τους, όσο και από τον τρόπο που μιλούσαν μια ακατάληπτη διάλεκτο, ήταν τεμπέληδες, δύστροποι στην πειθαρχία της εργασίας, χοντροκομμένοι, βίαιοι, βρώμικοι και τους έλειπε εντελώς η έννοια της ιδιοκτησίας και της θρησκείας».^[8] Το αρρωστημένο ιδεολόγημα του ταξικού ρατσισμού είναι ο φαντασιακός τόπος όπου οι αντιφρονούντες, οι κοινωνικά απόβλητοι και οι εκτοπισμένοι από την παραγωγή συναντούν τους μετανάστες και τις μάζες των εκτοπισμένων προσφύγων από εκείνες τις περιοχές της υπηλίου τις οποίες η καταστροφική εξάπλωση του διεθνοποιημένου καπιταλισμού έχει καταστήσει ακατάλληλες για την ανθρώπινη επιβίωση.

Και, φυσικά, δεν πρόκειται να κλάψουμε, όπως κάνουν οι μαρξιστές, επειδή ένα μεγάλο κομμάτι της προλεταριακής υποτάξης έχει χάσει την δουλειά του κι έχει πεταχτεί έξω από τα κυκλώματα της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Θέλουμε εδώ να αναφερθούμε στο παράδειγμα του Σ. Μπολόνια, ο οποίος στο κείμενο του «Η φυλή των τυφλοπόντικων», δείχνει να θεωρεί ότι η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και η ένταξη τους στο εργατικό δυναμικό του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, συνιστά μια ευνοϊκή εξέλιξη που προάγει «αντικειμενικά» την υπόθεση της κοινωνικής απελευθέρωσης του προλεταριάτου.^[9] Παρομοίως, οι μαρξιστές-λενινιστές της περιόδου της Κομιντέρν ενθάρρυναν τα κατά τόπους κομμουνιστικά κόμματα, στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, να ενώσουν τις δυνάμεις τους με τον ταξικό αντίπαλο, την αστική τάξη, προκειμένου να αποτινάξουν τον ζυγό του ιμπεριαλισμού των καπιταλιστικών μητροπόλεων. Ο στόχος που εξυπηρετούσε αυτή η στρατηγική των μαρξιστών δεν ήταν ποτέ η άμεση δημιουργία, από την επόμενη κιόλας μέρα της επανάστασης, των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που θα επέτρεπαν την αυτοθέμιση των κοινωνιών της περιφέρειας μέσα από μια αυτόνομη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, αλλά η έμπρακτη συμμετοχή των κομμουνιστών στην προσπάθεια για την εγκαθίδρυση ενός ισχυρού εθνικού καπιταλισμού, που θα οδηγούσε στην, απαραίτητη για τη μετάβαση στον σοσιαλισμό, ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Εδώ αρχίζει σιγά-σιγά να διαφαίνεται σε όλη του την έκταση ο υπολανθάνων συντηρητισμός αλλά και μια δόση μαζοχισμού, που διαπερνά την μαρξιστική επαναστατική θεωρία. Οι γυναίκες καλούνται να ενταχτούν μαζικά στην καπιταλιστική μισθωτή σχέση, έτσι ώστε να βγουν επιτέλους από την κοινωνική απομόνωση που παραδοσιακά τους έχει επιβληθεί και να αποκτήσουν ενεργό κοινωνικό ρόλο προσχωρώντας στις γραμμές του κατεξοχόν απελευθερωτικού υποκειμένου. Από την άλλη, οι μάζες των εργατών, των υπαλλήλων, των αγροτών, των τεχνιτών, των μικροεπαγγελματιών κλπ. του Τρίτου Κόσμου όφειλαν να συνεισφέρουν, πρώτα, στην οικοδόμηση της δικής τους καπιταλιστικής φυλακής, από την οποία, έπειτα, οι μαρξιστές φωστήρες θα αναλάμβαναν εργολαβικά να τους απελευθερώσουν. Εξού και η τεράστια απήχηση που είχε στους προλετάρους των χωρών της περιφέρειας το αναρχικό πρόταγμα, με την έμφαση που έδινε στην εδώ-και-τώρα κατάκτηση μιας αυθεντικής ταξικής και εθνικής αυτοδιάθεσης, σε αντιδιαστολή με τους μαρξιστές, τη ρητορική των οποίων περί ταξικής συμφιλίωσης τα λαϊκά στρώματα τις περισσότερες φορές την εκλάμβαναν σαν συνειδητή ή έμμεση προδοσία του αγώνα τους για «εκσυγχρονισμό» των παραγωγικών δομών, μέσα από μια αναμόρφωση της οικονομίας σε καπιταλιστικά πρότυπα ή πόσο λάθος είναι ακόμα και η αντίληψη του «εκσυγχρονισμού» αυτή καθ' εαυτή, με την έννοια της μηχανιστικής μεταφύτευσης ενός προκαθορισμένου οικονομικού μοντέλου που δεν ανταποκρίνεται στις εγχώριες κοινωνικές παραμέτρους και ιστορικές συνθήκες. Αρκεί να παρατηρήσουμε ότι η καπιταλιστική οικονομία, σε όλες τις δυνατές μορφές της,

αδυνατεί να έρθει σε ρήξη με το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και να διαρρήξει τους δεσμούς της εξάρτησης που αναπαράγουν την πρωτοκαθεδρία του καπιταλιστικού Κέντρου σε οικουμενική κλίμακα.

Η απάντηση που συνηθίζουν να δίνουν οι διανοητές της μεταρρυθμιστικής αριστεράς στο ζήτημα επιβίωσης που δημιουργεί για το προλεταριάτο η αποβολή ενός μεγάλου μέρους του από την διαδικασία της παραγωγής, απηχεί τη διστακτική αναγνώριση, από μέρους τους, του προβλήματος που προκύπτει από τη διατήρηση της θεσμικής συσχέτισης ανάμεσα στο ίδιο το δικαίωμα στη ζωή από τη μία και την υποχρέωση για ατομική εργασία από την άλλη, μέσα σε αντικειμενικές συνθήκες που συντελούν στη δραστική και συστηματική αποψίλωση του εργατικού δυναμικού. Ο Γκάυ Στάντινγκ, ένας από τους βασικούς εκφραστές της θεωρίας του προκαριάτου στον αγγλοσαξονικό κόσμο, ισχυρίζεται ότι η λύση έγκειται στη θεσμοθέτηση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος που θα καταβάλλεται σε μηνιαία βάση στους άπορους δικαιούχους.^[10] Την ίδια άποψη υιοθετεί και ο περισσότερο «ριζοσπάστης» Τόνυ Νέγκρι που συνδέει το δικό του κατώτατο εισόδημα με τη νεφελώδη έννοια της απόδοσης μιας οικουμενικής «ιδιότητας του πολίτη», που είχε αναπτύξει σε προηγούμενο δοκίμιο του.^[11] Τέλος, ο ακτιβιστής Τσάρλυ Ποστ διατείνεται ότι υπάρχει ανάγκη για περισσότερη οργάνωση στους χώρους εργασίας και για μια αναβίωση του συνδικαλιστικού κινήματος, η οποία θα συμβάλλει στην αντιστροφή της τάσης για τη συνεχή συρρίκνωση του ρόλου που αποδίδεται στη ζωντανή εργασία μέσα στο θεσμικό πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.^[12] Παρόλα αυτά, οι προτάσεις αυτές, στην καλύτερη περίπτωση, συνιστούν ρομαντικά ευχολόγια καλοπροαίρετων σοσιαλδημοκρατών, οι οποίοι φαίνεται να μην αντιλαμβάνονται ότι στην εποχή του νεοφιλελεύθερου ολοκληρωτισμού είναι αδύνατο, για την υποτάξη των άνεργων, των χαμηλόμισθων, των συνταξιούχων, των υποαπασχολούμενων και των μεταναστών να διεκδικήσουν αποτελεσματικά τα συμφέροντά τους, κάνοντας χρήση θεσμικών μεθόδων που περιλαμβάνονται στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Άλλωστε, αν αυτές οι ομάδες διέθεταν την παραμικρή πρόσβαση στο πολιτικό σύστημα και γενικότερα στις θεσμοποιημένες πηγές εξουσίας, τότε πιθανότατα δεν θα είχαν περιέλθει εξαρχής στην δεινή θέση στην οποία βρίσκονται σήμερα.

Όσο για τον συνδικαλισμό, η αναζωογόνηση ενός μαχητικού συνδικαλιστικού κινήματος στους χώρους εργασίας προβάλλει ως η αυτονόητη απάντηση στο ζήτημα της διασφάλισης των προϋποθέσεων για τη συνολική αναπαραγωγή των υποτελών τάξεων, μέσα σε αντικειμενικές συνθήκες ακραίας καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Αναμφίβολα, όταν έρχεται αντιμέτωπος με τη θηριώδη δύναμη (οικονομική, φυσική, ιδεολογική) που είναι σε θέση να επιστρατεύσει η κάθε καπιταλιστική επιχείρηση ενάντια στο προσωπικό της, είναι το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και η συναίσθηση μιας απόλυτης αδυναμίας που καταλαμβάνει τον εργαζόμενο ως μονάδα, που τον σπρώχνει να ενωθεί με τους υπόλοιπους και να δράσει από κοινού και συλλογικά, με όλες βέβαια τις αντιφάσεις και τις εσωτερικές συγκρούσεις που εμπεριέχονται σε αυτή την διαδικασία. Κατά βάθος όμως, έχουμε την αίσθηση ότι το όραμα για μια ανασύσταση ενός μαχητικού συνδικαλισμού, που θα προασπίζεται τα συμφέροντα των εργαζόμενων, καταλήγει να είναι ένα όραμα συντηρητικό αν δεν αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου επαναστατικού προγράμματος για την αντισυστημική αλλαγή και την κοινωνική απελευθέρωση. Εδώ, δεν πρόκειται για μια απλουστευτική αντιπαραβολή ανάμεσα σε έναν «αγνό» και «ανόθευτο» ταξικό συνδικαλισμό βάσης και το υποταγμένο μοντέλο του ιεραρχικού συνδικαλισμού που ενσαρκώνουν οι χρεοκοπημένες απ' όλες τις απόψεις εργατικές ομοσπονδίες. Αυτό που λέμε είναι ότι, εξαιτίας του περιεχομένου της δραστηριότητας που αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας, δηλαδή της προαγωγής των άμεσων συμφερόντων των εργαζόμενων και της υπεράσπισης των κεκτημένων τους όπου αυτά υπάρχουν ακόμα, όλα τα είδη συνδικαλισμού είναι από την φύση τους ρεφορμιστικά. Με άλλα λόγια, είναι αδύνατο για τον συνδικαλισμό να υπερβεί τον υλικό ορίζοντα του και να διευρύνει το περιεχόμενο των εργατικών απαιτήσεων και τη συλλογική βούληση τους ως κοινωνικό υποκείμενο, μέχρι το σημείο που θα επέφερε την κατάρρευση και τη χρεοκοπία της επιχείρησης που εκμεταλλεύεται την εργατική τους δύναμη. Για παράδειγμα, όσο ριζοσπαστικός κι αν είναι ο ιδεολογικός προσανατολισμός ενός εργατικού συνδέσμου ή ενός συλλόγου εργαζόμενων, μας είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι ένα εργατικό σωματείο θα επέμενε να ζητάει μια αύξηση μισθού πάνω από εκείνο το όριο που η εταιρεία θα μπορούσε να ικανοποιήσει, χωρίς να υποστεί μια ανεπανόρθωτη οικονομική απώλεια που θα την οδηγούσε σε αδυναμία να συνεχίσει την λειτουργία της. Μάλιστα, στις Σκουριές, είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε με τα ίδια μας τα μάτια τη θλιβερή επικύρωση της συμβιωτικής σχέσης που συνδέει το κεφάλαιο με την εργασία, σε συνθήκες κρίσης του καπιταλισμού και όταν η εργασία δεν λαμβάνει τη νοηματοδότηση του κοινωνικού της ρόλου από ένα ευρύτερο πρόταγμα καθολικής ανατροπής των δομών και των σχέσεων που αναπαράγουν τον ετεροκαθορισμό της και που εκτείνονται πέρα από το πεδίο της παραγωγής.^[13] Το ερώτημα, λοιπόν, δεν είναι να αναζητήσουμε τους «εξωγενείς» παράγοντες που οδήγησαν στον εκφυλισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, αλλά να αναγνωρίσουμε ότι πιθανότατα το σπέρμα του ρεφορμισμού κυοφορείται μέσα στα σπλάχνα του

συνδικαλισμού σαν οργανωμένη πρακτική του εργατικού κινήματος και να έχουμε κατά νου ότι το εργατικό κίνημα δεν είναι ούτε επιθυμητό, ούτε εφικτό να ταυτίζεται με το ευρύτερα προλεταριακό ή το, πιο στενά αναρχικό, πολιτικό κίνημα, στη βάση του διαχωρισμού που είχαν προτείνει παλαιότερα και οι Μπερνέρι και Μαλατέστα.

Όπως έγραφε ο Μαλατέστα, «Μια εργατική οργάνωση δεν μπορεί να αποτελείται μόνο από εργάτες πνευματικά και ηθικά χειραφετημένους, που έχουν ένα ιδεατό πρόγραμμα και μάχονται για τον θρίαμβο του. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα επρόκειτο απλώς για ένα αντίγραφο των διαφόρων πολιτικών συνενώσεων και θα κατέληγε άχρηστο είτε, σαν τρέχον μέσο αγώνα ενάντια στα αφεντικά είτε σαν πεδίο προπαγάνδας. Κάθε εργατική οργάνωση απευθύνεται στις μάζες και προσπαθεί να εντάξει στους κόλπους της όσο το δυνατόν περισσότερο κόσμο. Γι' αυτό, είναι αναγκαίο να κρατιέται μακριά από ένα γενικό πλαίσιο και να ασχολείται κυρίως με τα άμεσα συμφέροντα των εργαζομένων. Να ζητεί εκείνες τις βελτιώσεις που είναι σήμερα δυνατές, να μην ξεπερνά κατά πολύ το επίπεδο των τρεχουσών επιδιώξεων των ποικίλων εταιριών στις διάφορες περιοχές, να διαπραγματεύεται με τα αφεντικά και με τις αρχές, να κάνει, εν κατακλείδι, το έργο των μεταρρυθμιστών. Ευτυχώς, υπάρχουν άνθρωποι με συνείδηση του κινδύνου και πάντοτε σε επιφυλακή, υπάρχουν μάζες με εξεγερτικό και γενναίο πνεύμα που περιφρονούν τις μικρές βελτιώσεις και είναι έτοιμες για την τελική μάχη. Όμως, ο κίνδυνος υπάρχει και για να τον αποφύγουμε πρέπει εν μέσω και υπεράνω των εργατικών οργάνωσεων να υπάρχει ένα πολιτικό κίνημα, μια ιδεαλιστική συνένωση για την οποία η κοινωνική επανάσταση (αναρχική σε ότι αφορά εμάς) να είναι ο σκοπός και όλα τα υπόλοιπα να μην αποτελούν παρά μόνο μέσα».[\[14\]](#)

Παρομοίως, θα πρέπει να σταματήσουμε να αναζητούμε την υποτιθέμενη γραμμική αντιστοιχία ανάμεσα στην ιδιότητα του μέλους μιας κοινωνικής τάξης, μεταφρασμένης με οικονομικούς όρους, σαν σχέση ως προς το καθεστώς ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και τις πολιτικές αντιλήψεις, τις πολιτισμικές αξίες, τον τρόπο ζωής, εν ολίγοις, τις φαντασιακές σημασίες που διαμορφώνουν τις διαθέσεις του κάθε μέλους της τάξης, ατομικά, απέναντι στην ετερόνομη κοινωνική ολότητα, της οποίας η κάθε κοινωνική ομάδα είναι αναπόσπαστο μέρος. Η απόπειρα για ταξική αυτοσυνειδησία εμπίπτει στην κατηγορία της δημιουργικής πολιτικής πράξης και επιτελεί ρόλο ενοποιητικό για τις επιμέρους κοινωνικές μονάδες γύρω από μια ενιαία ταξική ταυτότητα.[\[15\]](#) Με άλλα λόγια, ενώ οι κοινωνικές τάξεις ενυπάρχουν «αντικειμενικά», με την έννοια ότι οι ταξικοί διαχωρισμοί αναπτύσσονται και αναπαράγονται μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της ετερόνομης κοινωνικής ολότητας, ανεξάρτητα από τη βούληση ή ακόμη και την κατανόηση των μελών της κάθε τάξης, η ανάληψη συλλογικής δημιουργικής δράσης με στόχο την κοινωνική απελευθέρωση προϋποθέτει όχι μόνο την αναβάθμιση της ταξικής οργάνωσης στο εσωτερικό της κάθε κοινωνικής ομάδας, αλλά και την εξεύρεση τρόπων για μια αναθεώρηση του ρόλου που αυτή επιτελεί ως ξεχωριστή υπο-ολότητα μέσα στο πλαίσιο του ετερόνομου κοινωνικού συστήματος. Η κοινωνική μορφή του «εργάτη», ως ηγεμονική φαντασιακή σημασία της εναλλακτικής παράδοσης της αυτονομίας, που εμπεριέχει εξ' ορισμού μια ριζοσπαστική πολιτική διάσταση και παραπέμπει σε συμφραζόμενα περί επανάστασης και κοινωνικής ανατροπής, δεν παράχθηκε αβασάνιστα και με «φυσικό» τρόπο από την, τρόπον τινά, «αντανάκλαση» των σχέσεων παραγωγής που βρίσκονται στη βάση της καπιταλιστικής κοινωνίας, στο πεδίο των υποκειμενικών συνθηκών του εποικοδομήματος. Αντίθετα, χρειάστηκε η συστηματική και μεθοδευμένη παρέμβαση ενός πολιτικοποιημένου κομματιού της εργατικής τάξης, προκειμένου ένα μέρος των εργατών να πάψει να κατανοεί τον εαυτό του έχοντας σαν βασικό σημείο αναφοράς μια εθνική, πολιτισμική, ή θρησκευτική ταυτότητα και να αρχίσει να αυτοπροσδιορίζεται στη βάση της πρωταρχικής κοινωνικής συνθήκης που επικαθορίζει την υποτελή θέση του στην κοινωνική ιεραρχία και, κατ' επέκταση, επενεργούσε καθοριστικά πάνω στα όρια και στο περιεχόμενο των δραστηριοτήτων που μπορούσε να αναλάβει, ως τάξη ή ως μονάδα, μέσα στο πλαίσιο της ιεραρχικής κοινωνίας. Να συνηθίσει δηλαδή να αυτοπροσδιορίζεται πρωτίστως σαν εργάτης. Γίνεται αντιληπτό ότι η διαδικασία αυτή, εκτός από τη σταδιακή συνειδητοποίηση των αντικειμενικών, «τεχνικών» γνωρισμάτων που συνθέτουν την ταυτότητα του κοινωνικού ατόμου, τα οποία προϋπάρχουν της ταξικής συνείδησης και αφορούν την προκαθορισμένη θέση μιας κοινωνικής μονάδας στην ιεραρχία, εμπεριέχει και μια δυναμική διάσταση πολιτισμικής παραγωγής της εργατικής ταυτότητας ως πολιτικού υποκειμένου. Διότι, μπορεί η φάση της συνειδητοποίησης στο μεγαλύτερο μέρος της να αφορά την απομάγευση του κόσμου, μέσω της «αποκάλυψης» των αντικειμενικών ιδιοτήτων που το άτομο φέρει ως επίκτητα κοινωνικά χαρακτηριστικά, εξαιτίας του ρόλου που επιτελεί στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ωστόσο η φάση της συλλογικής κινητοποίησης με σημείο αναφοράς μια κοινή ταξική ταυτότητα προϋποθέτει προτάγματα που αφορούν την εμπράγματη άρνηση της ταξικής ταυτότητας της εξαρτημένης κοινωνικής ομάδας, την αποποίηση των αντικειμενικά δοσμένων χαρακτηριστικών της μέσω μιας ευρύτερης διαδικασίας καθολικού μετασχηματισμού των οικονομικών,

πολιτικών και πολιτισμικών μηχανισμών που αναπαράγουν την υποδούλωση τους. Κοντολογίς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αποδόμηση του ετερόνομου φαντασιακού συνιστά μόνο την αναγκαία συνθήκη για τη διαδικασία της ταξικής συνειδητοποίησης. Η ικανή συνθήκη συνίσταται στην οικοδόμηση ενός αντισυστημικού πολιτικού προτάγματος που θα έχει ως αντικείμενο τη συνειδητή πολιτική συγκρότηση της ταξικής ταυτότητας των ετεροκαθοριζόμενων στρωμάτων και με αυτόν τον τρόπο θα συμβάλλει στην ανάπτυξη ενός εναλλακτικού φαντασιακού της αυτονομίας, που θα έρθει σε σύγκρουση και θα δημιουργήσει ρήγματα στην παντοκρατορία του ετερόνομου φαντασιακού των ελίτ. Για να το πούμε διαφορετικά, εκτός από το να προσφέρουμε νηφάλιες και ορθολογικές κοινωνικές αναλύσεις στην υπηρεσία της ριζοσπαστικής «διαφώτισης» των υποτελών κοινωνικών ομάδων, είναι ανάγκη επίσης να μπορέσουμε και πάλι να εξάψουμε την ελπίδα και να αιχμαλωτίσουμε την φαντασία τους.

Αναμφίβολα, αυτό δεν μπορεί να συμβεί έξω από μια διαδικασία δημιουργικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, αφού η ταξική συνείδηση δεν γίνεται να αναπτυχθεί χωρίς την κινητοποίηση των συλλογικών δυνάμεων της τάξης, που θα δώσουν σάρκα και οστά στις εναλλακτικές φαντασιακές σημασίες του ταξικού ανήκειν. Από την άλλη, θεωρούμε πως θα ήταν εξαιρετικά επιζήμιο και πολιτικά αντιπαραγωγικό για το αναρχικό κίνημα να μπει σε μια διαδικασία προβληματισμού γύρω από το αιώνιο ζήτημα του κατά πόσο η μέθοδος μας είναι αρκούντως «ουλιστική» κλπ. Οι έννοιες που θα εκφράσουν το πρόταγμα της αυτονομίας είναι εκ των πραγμάτων υλιστικές, αφού δεν μπορεί παρά να είναι ήδη διαμορφωμένες σε συνάφεια με το κοινωνικό γίνεσθαι και τις κοινωνικές συνθήκες που ήδη υπάρχουν. Έτσι, η αντίληψη που εκφράζεται για τους προλετάριους περιγράφει σε μεγάλο βαθμό μια κοινωνική κατηγορία όπως αυτή διαμορφώνεται από τον υπάρχοντα κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, με τους περιορισμούς, τις αντιφάσεις και τα ελαττώματα που αυτό συνεπάγεται. Θα ήταν μάταιο να αναζητήσουμε σε αυτό το κοινωνικό υποκείμενο ιδιότητες που βρίσκονται σε μια λανθάνουσα κατάσταση και υποδηλώνουν μια έμφυτη προδιάθεση προς τον αναρχοκομμουνισμό, σε σημείο που το υποκείμενο αυτό να αναγορεύεται από τη ριζοσπαστική κοινωνική θεωρία ως ο προνομιακός συλλογικός φορέας, των μελλοντικών δυνατοτήτων, για μια καθολική κοινωνική απελευθέρωση. Αυτό που κατά την γνώμη μας μπορεί και πρέπει να προσπαθήσει να κάνει ένα σύγχρονο πρόταγμα για την κοινωνική απελευθέρωση, είναι να διασαφηνίσει τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές παραμέτρους που μορφοποιούν τα βασικά χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής κατηγορίας, τα σημεία που δημιουργούν τριβή με το ετερόνομο σύστημα διακυβέρνησης και μπορούν να επιφέρουν ρήξεις με το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα. Μα πάνω απ' όλα, θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η ροπή προς την κοινωνική απελευθέρωση δεν εκδηλώνεται κατ' ανάγκη με θετικό τρόπο, με την έννοια του συνειδητού προσανατολισμού ενός κοινωνικού υποκειμένου προς την αναρχία και τον κομμουνισμό, αλλά εκφράζεται περισσότερο με αρνητικούς όρους. Πρωτίστως σαν ρήξη με αυτό που υπάρχει και σαν δυνατότητα για την αυτοθέσμιση της κοινωνίας που διαφαίνεται στη μορφή και το περιεχόμενο των μέσων πάλης που είναι υποχρεωμένο να επιστρατεύσει το προλεταριάτο ως κοινωνική υπο-ολότητα για να διασφαλίσει την αναπαραγωγή του μέσα σε ένα εχθρικό, για τις δικές του δυνάμεις, κοινωνικό περιβάλλον.

[1] Π. Κονδύλης, *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 216.

[2] Ζ. Μπάουμαν, *Η Εργασία, ο Καταναλωτισμός και οι Νεόπτωχοι* (Μετάιχμιο), σσ. 167-175.

[3] «Οι άνθρωποι τους οποίους η κοινότητα βοήθησε για να αναδυθούν πάνω από την αρχικά κατώτερη θέση τους όχι απλώς δεν είχαν πλέον ανάγκη για βοήθεια, αλλά μετατράπηκαν στους πιο οξείς επικριτές της. Υπό μια έννοια, οι θετικές διακρίσεις ανέθρεψαν τους ίδιους τους νεκροθάφτες τους». Στο Ζ. Μπάουμαν, ό.π., σελ. 172.

[4] Κ. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 103.

[5] A. Roy, *Beware of the 'gush-up gospel' behind India's billionaires*, <http://www.ft.com/cms/s/0/925376ca-3d1d-11e1-8129-00144feabdc0.html#axzz3qq6nC0kv>.

[6] Ζ. Μπάουμαν, σελ. 187-8.

[7] Ζ. Μπάουμαν, ό.π., σελ. 197.

[8] E. Traverso, *Οι Ρίζες της Ναζιστικής Βίας*, μτφρ. Νίκος Κουρκουλος, Εκδόσεις του 21^{ου}, Αθήνα 2013, σ. 142.

[9] S. Bologna, *Η Φυλή των Τυφλοπόντικων*, στο <http://www.rebelnet.gr/articles/view/La-trib—delle-talpe>.

[10] G. Standing, *The Precariat – The new dangerous class*, στο http://www.policy-network.net/pno_detail.aspx?ID=4004&title=+The+Precariat+%E2%80%93+The+new+dangerous+class.

[11] A. Negri, *The poor: a threatening and indispensable enemy*, στο <http://www.generation-online.org/t/negripoor.htm>.

[12] *We're All Precarious Now*, στο <https://www.jacobinmag.com/2015/04/precarious-labor-strategies-union-precariat-standing/>.

[13] *Σκουριές: τα συμφέροντα της μη-εργασίας*, στο <http://www.provo.gr/skouries-ta-symferonta-tis-mi-ergasias/>.

[14] C. Berneri, *Η Εργατολατρεία*, μτφρ. Άννα Τσουλούφη, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2015, σ. 23.

[15] «Ωστόσο, η υπάρχουσα δομή, αν και σημαντική στο να επενεργεί πάνω στον χαρακτήρα της πράξης και της κοινωνικής πάλης μέσα σε δεδομένες ιστορικές συνθήκες, δεν μπορεί να προκαθορίσει το αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας, ούτε καν να εγγυηθεί την ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου τύπου συνείδησης και συνακόλουθα ενός συγκεκριμένου τύπου πράξης και ιστορικής εξέλιξης. Σε κάθε περίπτωση, η Πράξη δημιουργεί τη συνολική δομή της ολότητας, τους θεσμούς και τις φαντασιακές σημασίες της. Με άλλα λόγια, η πράξη επικαθορίζεται εν μέρει από την υπάρχουσα δομή της [κοινωνικής] ολότητας, είναι όμως και η ίδια μια δημιουργία, που ενσαρκώνει τις δικές της φαντασιακές σημασίες». Στο T. Fotopoulos, *Class Divisions Today*, http://www.inclusivedemocracy.org/dn/vol6/takis_class.htm.